

Լ. Մ. ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ

Հ. Գ. ՍԱՐԳՍՅԱՆ

ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱՂԻ ԷԹՆՈՍՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ 1920-ԱԿԱՆ ԹԹ.

Հայրենական գիտության պատմության մեջ կարևոր տեղ է գրավում 1920-1930-ականների հեղափոխական բուռն շրջանը: Դա մի ժամանակաշրջան էր, երբ Կովկասում՝ խորհրդային կարգերի հաստատմամբ պայմանավորված, զգալի հետաքրքրություն առաջացավ տարածաշրջանի բազմաթիվ ժողովուրդների ազգաբնական հետազոտությունների նկատմամբ. այն նպատակաուղղված էր՝ կյանքի կոչելու ազգային ու մշակութային քաղաքականությունը:

Խորհրդային Միությունում, «հզոր և ոգևորող սոցիալական փորձարկումների» պայմաններում, ազգագրական գիտությունը սոցիալիստական հասարակարգի ժողովրդատնտեսական և կիրառական խնդիրների համակարգում առաջնակարգ տեղ էր գրավում: Հետազոտվում էին քաղաքի ու գյուղի արտադրողական ուժերը, ժողովուրդների կենցաղը՝ հնից նորին անցումային շրջանում, կոլտնտեսային շարժումը, ազգային և մշակութային քաղաքականության հիմնախնդիրները և այլն¹:

Կովկասյան տարածաշրջանի էթնոմշակութային բարդ խճանկարի և քաղաքական լարված պայմանների պարագայում նման մոտեցումը կարևոր էր ու արդիական: 1920-ականներին Կովկասի ուսումնասիրության կարևորությունը համընկավ Խորհրդային Ռուսաստանին բնորոշ երևույթներից մեկի՝ գավառագիտության «ոսկե տասնամյակի» հետ, որն էլ Հոկտեմբերյան հեղափոխությունից հետո ուղենիշ հանդիսացավ գիտության տարբեր ոլորտների հետազոտության համար²:

Չնայած տարածաշրջանի քաղաքական բարդ պայմաններին, գավառագետ-ազգագրագետները հսկայական աշխատանքներ կատարեցին ինչպես ժողովրդական մշակույթին ու կենցաղին վերաբերող նյութերի հավաքման ու մշակման գործում, այնպես էլ՝ սոցիալ-տնտեսական ու մշակութային վերափոխումների ասպարեզում: 1920-ականների կեսերին մեծ զարգացման հասավ զբոսաշրջությունն ու գիտարշավների

¹ *Т. Д. Соловей*, От буржуазной этнологии к советской этнографии. История отечественной этнологии первой трети XX века. М., 1998, с.42, 72, 74, 80.

² *С. О. Шмидт*, Золотое десятилетие советского краеведения – Отечество. Краеведческий альманах. М., 1990, вып. 1, с. 16. Նշենք, որ գավառագիտական զանգվածային շարժմանը ներգրավվեցին երկրի հանրապետական և ինքնավար կազմավորումները: 1920-ականներին գավառագետների բազմաազգային բնակը ակտիվորեն զբաղվում էր իր երկրամասի բնական պաշարների, աշխարհագրության, կենդանական ու բուսական աշխարհի, պատմական ու մշակութային ժառանգության հետազոտությամբ: Ամենուր կատարվում էին ֆենոլոգիական, օդերևութաբանական, ջրաբանական, ագրարային, մելիորացիոն, կենդանաբանական և այլ դիտարկումներ, հետազոտվում էին հնագիտական, ճարտարապետական հուշարձանները, ձայնագրվում էին անցյալի հուշերը: 1922 թ. ստեղծված Ռուսաստանի գավառագիտության կենտրոնական բյուրոն, ակադեմիկոս Ս. Ֆ. Օլդենբերգի գլխավորությամբ, կարգավորում և ուղղորդում էր ամբողջ երկրի կազմակերպական ու գիտահետազոտական աշխատանքները:

կազմակերպումը, որոնք նպաստեցին գիտական ու կիրառական մեծ արժեք ներկայացնող բազմաքանակ ու բազմաբովանդակ ազգագրական նյութերի գրառմանը:

Խորհրդային իշխանության առաջին տասնամյակը նշանավորվում է տարեց տարի «բազմաթիվ ինստիտուտների, գիտական կոմիտեների, հանձնաժողովների, ասոցիացիաների և այլ հաստատությունների լայնածավալ գործունեությամբ: Փնտրվում էին գիտական ուժի համախմբման ու նրանց գործունեության կազմակերպման ձևերի օրինակելի տարբերակներ: Կովկասագիտությանը ևս վիճակված էր անցնել վերակառուցման փուլերը, չնայած հետազոտական աշխատանքները շարունակվում էին դեռևս նախահեղափոխական տարիներից գործող գիտական նախկին կենտրոններում»³:

Հետհեղափոխական առաջին տարիներին բազմաթիվ գիտական կենտրոնների մեջ հատուկ տեղ էր գրավում Կովկասի և Մերձավոր Արևելքի ուսումնասիրության Անդրկովկասի կենտրոնը, *Անդրկովկասյան գիտական ասոցիացիան*, որն այժմ մոռացության է մատնված: Նրա կարճ, սակայն բեղմնավոր գործունեությունը նշանակալի հետք է թողել այդ տարածքի և հատկապես Լեռնային Ղարաբաղի ազգաբնակչան ուսումնասիրության պատմության մեջ:

Ավելի քան մեկուկեսդարյա որոշակի աշխատանքի փորձ կար դեռևս մինչև հեղափոխական շրջանում: Անդրկովկասյան տարածաշրջանում, Լեռնային Ղարաբաղի աշխարհաքաղաքական, ռազմավարական և պատմամշակութային դիրքի կարևորությամբ պայմանավորված ինչպես հետազոտողների, այնպես էլ ցարական կառավարության աշխատակազմի հետաքրքրությունների դիրքորոշումները համընկնում էին. նշված տարածքը նրանք դիտում էին որպես Ռուսաստանի ծայրամաս: Պատահական չէր, որ ինչպես «Հիշարժան գրքեր» մատենաշարում ընդգրկված Երևանի, Ելիսավետպոլի և այլ նահանգների մասին՝ նահանգային վիճակագրական կոմիտեների կողմից հրատարակված նյութերի մեծ մասը, այնպես էլ «Նյութեր»՝ Անդրկովկասի երկրամասի պետական գյուղացիության տնտեսական կենցաղի ուսումնասիրման վերաբերյալ» այլ հրատարակություններ⁴, հիմնականում հենվում էին կառավարության գործակալների պաշտոնական հաղորդումների վրա: Սակայն կառավարական կառույցները նշված պարբերականի համար փաստագրական ու վիճակագրական հարուստ նյութ հավաքելով հանդերձ, տեղերում չեն ձևավորել խմբեր, որպեսզի այդ ուղղությամբ պարբերաբար դիտարկումներ իրականացվեն:

Մինչև հեղափոխական շրջանում Կովկասում ազգագրա-գավառագիտական կազմակերպությունների կենտրոնը մնում էր Ռուսական աշխարհագրական ընկերության կովկասյան բաժինը: Նրա «Գրություններում» և «Լուրերում», ինչպես նաև կովկասագիտական մեծաքանակ գրականության մեջ, դեռևս հեղափոխության շրջանում, հավաքվել ու հրատարակվել են հսկայական արժեքավոր նկարագրական նյութեր: Արդեն XIX դ. կեսերից հիշյալ տարածաշրջանի, նրա բնաաշխարհագրական յուրահա-

³ Страницы отечественного кавказоведения, М., 1992, с.8.

⁴ *А. Г. Деконский*, Экономический быт государственных крестьян Шушинского и Джебраильского уездов Елисоветпольской губернии – Материалы для исследования экономического быта государственных крестьян Закавказского края (далее – МИЭБГКЗК), т. IV, ч. 1, Тифлис, 1886; Крестьянская реформа в Елисоветпольской губернии (извлеченные из отчета М. Кучаева) – Там же, т. I, Тифлис, 1885; *А. А. Калантар*, Задачи и способы исследований скотоводства – Материалы для устройства казенных летних и зимних пастбищ и для изучения скотоводства на Кавказе, т. I, Тифлис, 1887 и др.

տուկ միջավայրի, պատմամշակութային նկարագրի, բազմաթիվ հնությունների ու կենցաղամշակութային առանձնահատկությունների նկատմամբ հետաքրքրություններ հանդես բերեցին հայ, ռուս և արտասահմանցի գիտնականները, ճանապարհորդները և ուրիշներ:

Իրենց յուրահատկություններով առանձնացող Լեոնային Ղարաբաղի առանձին գյուղերի կյանքի ու կենցաղի տարաբնույթ տեղեկությունները արտացոլվել են Կովկասի մինչհեղափոխական պարբերականներում: Մասնավորապես XIX դ. վերջերից նրանք հրատարակվում էին Կովկասի ուսումնական օկրուգի «Կովկասի վայրերի և ցեղերի նկարագրության նյութերի ժողովածուի» մեջ, ինչպես նաև այլ հրատարակություններում: Դրանք հիմնականում կազմվում էին տեղի ուսումնարանների ուսուցիչների ու տեսուչների կողմից և նվիրված էին որոշ գյուղերի նկարագրությանը (Հաղբուր, Կուսապատ, Սարով, Գետաշեն, Քարինտակ և այլն), հնություններին (Ս. Ավետարանոց)⁵, ներընտանեկան կյանքի առանձին կողմերին⁶, ինչպես նաև Անդրկովկասի, այդ թվում Ելիսավետպոլի նահանգի արհեստագործական զբաղմունքներին (Շուշի, Կուսապատ, Հաղբուր և այլն)⁷:

Նույն ժամանակաշրջանում Ղարաբաղի և Զանգեզուրի տարբեր մասերում հնագիտական հուշարձանների ուսումնասիրությամբ և պեղումների կազմակերպմամբ զբաղվում էր Շուշիի ռեալական ուսումնարանի ուսուցիչ, ծագումով գերմանացի Էմիլ Ռեպերը: Շուշիի գավառի պեղումների մասին նրա զեկույցը հրատարակվել է Ռուսական հնագիտական հանձնաժողովի հաշվետվություններում՝ 1892, 1894-1898 թթ.: Այդ նույն ժամանակ հրատարակվեց նաև Մակար Եպիսկոպոս Բարխուդարյանցի «Արցախ» հնագիտական և մասամբ աշխարհագրական բնույթի գիրքը, որի մեծ մասը նվիրված է Լեոնային Ղարաբաղին⁸:

Լեոնային Ղարաբաղի տարածքի երկրաբանական հետազոտությունների մեջ մեծ ներդրում ունի գերմանացի ականավոր գիտնական, Կովկասի երկրաբանության «հայր», Ռուսաստանի գիտությունների ակադեմիայի իսկական անդամ Հերման Աբի-խը (1806-1886 թթ.)⁹: Արցախի ազգագրական ուսումնասիրությունների առաջին փորձը պատկանում է հայ ականավոր գիտնական-ազգագրագետ, հնագետ, վաստակա-

⁵ *И. Давидбеков*, Село Гадрут, Джеванширского уезда, Елисаветпольской губ. Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа (далее-СМОМПК), Тифлис, вып. VI, 1888, с.153-192; *Н. Григоров*, Село Саров, Джеванширского уезда, Елисаветпольской губ., -Там же, с.123-132; *Г. Израелов*, Село Касапет – Там же, вып. XIII, 1892, с. 42-58; *Г. Осипов*, Селение Барда, Джеванширского уезда, Елисаветпольской губ. – Там же, вып. XVII, 1893, с. 119-137; *Ф. Джейранов*, Селение Чайкенд, Елисаветпольского уезда той же губ. – Там же, вып. XXV, 1898, с. 59-100; *Г. Осипов*, Селение Даш- Алты Шушинского уезда, Елисаветпольской губ. – Там же, с. 101-136; *Е. Мелик-Шахназаров*, Из древностей селения Ченахчи – Там же, вып. XIX, 1894, с. 78-83.

⁶ *Г. Мелик-Адамов, Х. Хачанов*, Роль академика Германа Аби́ха в изучении природы и культуры исторического Арцаха (к 200-летию со дня рождения) – «Республика Нагорный Карабах. Прошлое, настоящее, будущее». Материалы международной конференции. Степанакерт, 2006, с. 190-194.

⁷ Промысловые занятия в некоторых населенных пунктах Закавказья - СМОМПК, вып. XI, 1891, с. 1-79, 87-89 и др.

⁸ *Մ. Բարխուդարյանց*, Արցախ, Բարս, 1895:

⁹ *Г. Мелик-Адамов, Х. Хачанов*, Роль академика Германа Аби́ха в изучении природы и культуры исторического Арцаха (к 200-летию со дня рождения) – «Республика Нагорный Карабах. Прошлое, настоящее, будущее». Материалы международной конференции. Степанакерт, 2006, с. 190-194.

շատ բանահավաք, Թիֆլիսի «Հայկական ազգագրական ընկերության» (1906-1916 թթ.) և «Ազգագրական հանդեսի» հիմնադիր Երվանդ Լալայանին (1864-1931 թթ.): Քսանվեց հատորից բաղկացած հրատարակության (1896-1916 թթ.)¹⁰ առաջին հատորը նվիրված է պատմական Վարանդային, որի տարածքի մի մասը գտնվում է Լեռնային Ղարաբաղի Մարտունու շրջանի սահմաններում: Հատորի պատրաստման աշխատանքներին մասնակցել են նաև այլ հեղինակներ:

Լ. Աթաբեկյանի «Վիճակագրական տեղեկություններ» վերտառությամբ բաժինը պարունակում է հետաքրքիր տվյալներ Շուշի գավառի բնակչության թվի, խտության, էթնիկ կազմի ու դավանանքի, ինչպես նաև ժողովրդագրական ցուցանիշների՝ ամուսնության, մահացության ու բնական աճի վերաբերյալ, որոնց մեծ մասը ներկայացված է աղյուսակներով:

Գ. Տեր-Ղազարյանի «Տնտեսական դրություն» բաժնում ներկայացված է համառոտ տեղեկանք գյուղատնտեսության գլխավոր ուղղությունների մասին. նշված են այգեգործական ու դաշտավարական հիմնական մշակաբույսերը, ինչպես նաև անասնազնախաբանակն ու տեսակները. հիշատակվում են նաև հետևյալ զբաղմունքները՝ շերամապահություն, մեղվապահություն, ձկնորսություն և որսորդություն: Ներկայացվել են տվյալներ 1895 թ. Շուշիի ու համանուն գավառի ինչպես արհեստների, վարպետների, աշակերտների և բանվորների թվի, այնպես էլ գործարանային արտադրության ու առևտրի վերաբերյալ:

Աշխատանքի հիմնական մասը պատկանում է Ե. Լալայանին. նա ներկայացրել է հետազոտվող տարածքի պատմական համառոտ ակնարկը, տեղագրությունը, բնահյուսությունը, բուսական ու կենդանական աշխարհը, շարադրել է նաև համառոտ տեղեկանք Շուշի քաղաքի, մի շարք հայտնի բնակավայրերի, վանքերի, սրբատեղերի ու ամրոցների վերաբերյալ: Աշխատանքում հետաքրքիր տեղեկություններ կան լուսավորության վիճակի (Վարանդայի և Շուշիի դպրոցների, գրադարանների, թատրոնների, տպարանների թվի), ինչպես նաև XIX դ. 90-ականների փոստային աշխատանքների վերաբերյալ: Ինչպես «Ազգագրական հանդեսի» մյուս հատորներում, այստեղ ևս զգալի տեղ է հատկացվել ընտանեկան կյանքին ու հավատալիքներին: Այս երկու համեմատաբար մեծ բաժիններն էլ կազմում են աշխատանքի ազգագրական հատվածը: Բավականին հանգամանորեն են ներկայացված ամուսնությունն ու հարսանիքը, երեխայի ծնունդը, ներընտանեկան հարաբերությունները, թաղման ծեսը, ինչպես նաև հավատալիքներն (այդ թվում բազմաթիվ պաշտամունքներ) ու օրացուցային տոները¹¹: Ցավոք, արժեքավոր վերոհիշյալ աշխատանքում բացակայում են հայերի ավանդական կենցաղի այնպիսի բնագավառներ, ինչպիսիք են տնտեսությունը, նյութական մշակույթը և հոգևոր մշակույթի որոշ բաժիններ:

Հետաքրքիր է, որ Ե. Լալայանը աշխատանքը համարել է որպես «նյութեր ապագա հետազոտությունների համար» ու նշել է գրքի վերնագրում: Չնայած այդ նյութերի

¹⁰ Ուշագրավ է, որ այս հանդեսի առաջին գիրքը հրատարակվել է 1896 թ. Շուշիում, իսկ մնացած հատորները՝ Թիֆլիսում: Մանրամասն տե՛ս՝ Է. Գ. Կարապետյան, К 60-летию армянского этнографического журнала «Азггагракан Андэс» - Советская этнография, 1956, N2, с.111-114; Դ. Ս. Վարդույան, К 100-летию армянского периодического издания «Азггагракан Андэс» (Этнографическое обозрение) - Лавровские (среднеазиатско-кавказские) чтения, СПб., 1998, с.129-130.

¹¹ Ե. Լալայան, Վարանդա, Ազգագրական հանդես, Թիֆլիս, 1898, գիրք Բ:

նկարագրական բնույթին, նրա նշանակությունը արդի շրջանում բավականին մեծ է, քանի որ արտացոլում է նախահեղափոխական շրջանի (XIX դ. վերջ – XX դ. սկիզբ) հայ հասարակության ավանդական կենցաղը:

Լեռնային Ղարաբաղի, ինչպես նաև ամբողջ Անդրկովկասի էթնիկ պատմության և էթնովշակության ավանդույթների համար նոր փուլ էին հետահեղափոխական առաջին տասնամյակները, որոնք առաջ քաշեցին ժամանակի գիտահետազոտական և կիրառական նոր խնդիրներ: Դրանց լուծման համար նոր ստեղծված գիտական կենտրոնների թվում 1923 թ. ամռանը Թիֆլիսում կազմավորվեց Կովկասի և Մերձավոր Արևելքի հետազոտման *Անդրկովկասի գիտական ասոցիացիան*, որը գտնվում էր Անդրկովկասի կենտրոնական գործադիր կոմիտեի կազմում: Ցավոք, այդ տարիների գրականության մեջ նրա գործունեության մասին քիչ տեղեկություններ կան, իսկ գիտական այդ հրատարակությունները վաղուց դարձել են եզակի: Այդ պատճառով էլ, աշխատանքը գրելիս մեծ դժվարությամբ հնարավոր եղավ հավաքել և վերականգնել նրա դաշտային-հետազոտական գործունեության կարևոր մանրամասները (այդ թվում՝ Լեռնային Ղարաբաղում), տվյալներ գիտարշավի որոշ մասնակիցների մասին: Խորհրդային առաջին տարիներին ստեղծված այդ կառույցը, իր կանոնադրության համաձայն, նպատակ ուներ գիտական բազմակողմանի հետազոտություններ կատարել ոչ միայն Անդրկովկասի հանրապետություններում ու Մերձավոր Արևելքի երկրներում, այլև գիտական ու կիրառական գիտելիքներ տարածել նրանց մասին¹²: Այս նպատակներն իրագործելու համար նախատեսվում էր կազմակերպել գիտարշավներ ու էքսկուրսիաներ, հրատարակել աշխատանքներ, գիտատեղեկատվական կապեր հաստատել գոյություն ունեցող գիտական ընկերությունների ու կազմակերպությունների հետ, Ասոցիացիայի խնդիրների լուծման նպատակով գիտական փոխօգնություն և համագործակցություն կազմակերպել ինչպես տեղերում, այնպես էլ՝ Անդրֆեդերացիայի տարածքից դուրս¹³:

Մասնագետների ներկայացուցչական կազմը հնարավորություն տվեց իրագործել համալիր մեծածավալ հետազոտություններ: Քանի որ նշված ժամանակաշրջանում դաշտային հավաքչական գործունեությանը տրվում էր ոչ միայն գիտական, այլև կիրառական մեծ նշանակություն, Ասոցիացիան իր հիմնադրման օրվանից անցավ Անդրֆեդերացիայի հանրապետությունների ու մարզերի հետազոտման աշխատանքներին: Այս ուղղությամբ առաջին քայլը եղավ 1923 և 1924 թթ. Հարավային Օսեթիայի Ինքնավար Մարզի բազմակողմանի ուսումնասիրությունը, որը մենշևիկների ավերածություններից հետո վերականգնում էր իր տնտեսությունը, պարզում արտադրողա-

¹² Закавказская Научная Ассоциация по изучению Кавказа и Ближнего Востока при Зак. ЦИК-е.-- Краеведение на Кавказе. Общекавказский научно-информационный журнал, №1, Владикавказ, 1924, с.105.

¹³ Անդրկովկասյան գիտական ասոցիացիան (այսուհետ՝ ԱԳԱ) կազմված էր երկու բաժնից՝ քաղաքատնտեսական (բաժնի վարիչ՝ Լ. Դ. Մարգարյան) և պատմագրաբանական (բաժնի վարիչ՝ Գ. Ֆ. Չուրխին): Նրանք երկուսն էլ, Ասոցիացիայի նախագահ Ս. Ի. Կասյանի և պատասխանատու քարտուղար Ի. Ի. Ռոզդակի հետ ներկայացնում էին ԱԳԱ-ի նախագահությունը: Ասոցիացիայի գիտաշխատողներ էին համարվում տարբեր բնագավառների հանրաճանաչ կովկասագետ-գիտնականներ՝ պատմաբաններ, հնագետներ, ազգագրագետներ, լեզվաբաններ, տնտեսագետներ, գյուղատնտեսներ, ինժեներներ, բնագետներ: Նրանց թվում կային նաև իրավաբաններ, երկրաբաններ, անտառագետներ, հողագետներ, կենդանաբաններ, կենսաբաններ, տեխնոլոգներ:

կան ուժերի ու տնտեսական ռեսուրսների և բնակչության արդի վիճակն ու կենցաղը: Համալիր այս արշավախումբը, չնայած սուղ պայմաններին, հատուկ մշակված ծրագրով, արժեքավոր արդյունքների հասավ Հր. Օսեթիայի բուսականության, գյուղատնտեսության, անտառտնտեսության, ինչպես նաև բնակչության նյութական ու հոգևոր մշակույթի հետազոտման գործում: Գրառվեցին ազգագրական նյութեր օսերի կենցաղի ու հավատալիքների մասին ու այլ արժեքավոր տվյալներ՝ երկրաբանական քարտեզ կազմելու նպատակով¹⁴: 1924 թ. օսեթական գիտարշավին մասնակցում էին անվանի կովկասագետներ Ս. Վ. Տեր-Ավետիսյանը, Գ. Ֆ. Չուրսինը, Ե. Գ. Պչելինան:

Հաջորդ խոշորամասշտաբ հետազոտությունը Զանգեզուրի, Լեռնային Ղարաբաղի և Լեռնային Քրդստանի¹⁵ 1924 թ. ամռանը կազմակերպված գիտարշավն էր, որի ընթացքում հավաքվեցին տնտեսական, ազգագրական և հնագիտական նյութեր: Այս ծրագրի շրջանակներում Անդրկովկասի գիտական Ասոցիացիան կարողացավ միավորել գիտության անվանի ներկայացուցիչների (հայ և ռուս)՝ գիտարշավին տալով ինտերնացիոնալ բնույթ: Գիտարշավի նպատակներից ու խնդիրներից ելնելով, իրենց մասնակցությունն էին բերել տնտեսագետներ, ազգագրագետներ, հնագետներ, քրդագետներ, ինչպես նաև մեկ լուսանկարիչ: Ուշադրության է արժանի համալիր մոտեցումը գիտարշավին, հատկապես տարբեր բնագավառների առաջատար մասնագետների մասնակցությամբ: Արշավախմբի ղեկավարն էր Անդրկովկասի գիտական ասոցիացիայի պատմա-ազգագրական բաժնի վարիչ Գ. Չուրսինը (ազգագրություն): Արշավախմբում ընդգրկված մտավորականներից յուրաքանչյուրի գործունեությունը պայմանավորված էր որոշակի առաքելությամբ. քրդերեն լեզվի ու կենցաղի ուսումնասիրությամբ պետք է զբաղվեր քրդագետ Ա. Ղազարյանը (Լազո), Ս. Լիսիցյանը՝ Լեռնային Ղարաբաղի ազգագրության, Թ. Աթաբեկովը՝ Քրդստանի և Զանգեզուրի տնտեսության, Գ. Քոչարյանը՝ Լեռնային Ղարաբաղի տնտեսության համակողմանի բացահայտման, իսկ Ս. Տեր-Ավետիսյանը՝ Լեռնային Ղարաբաղի, Քրդստանի և Զանգեզուրի պատմական անցյալի հուշարձանների, Ե. Պչելինան՝ նախնադարյան մշակույթի ու անձավային կացարանների, արշավախմբի լուսանկարիչն էր Ն. Ստեփանյանը¹⁶:

Գիտարշավի բոլոր մասնակիցները Անդրկովկասյան գիտական ասոցիացիայի գիտաշխատողներ էին և պատկանում էին կովկասագետների ավագ սերնդին: Բացառությամբ Լազոյի և Թ. Աթաբեկովի, մյուսները այդ ժամանակի հայտնի գիտնականներ էին, որոնց բեղմնավոր գործունեությունը մեծ ճանաչման էր արժանացել: 1924 թ. Ղարաբաղ-զանգեզուրյան գիտարշավի մասնակիցներից երեքը՝ Ս. Տեր-Ավետիսյանը, Ս. Լիսիցյանը և Գ. Չուրսինը համարվում էին ռուսական ակադեմիական գիտության խոշոր կենտրոններից մեկի՝ Թիֆլիսի Կովկասյան պատմա-հնագիտական ինստիտուտի աշխատակիցներ. ի դեպ կենտրոնը կարևոր դեր էր խաղում կովկասագի-

¹⁴ Известия Центрального Бюро краеведения, 1925, №3, с. 83. Նշենք նաև, որ 1924 թ. հետախուզական բնույթի հնագիտական պեղումները, որ իրականացվել են Խվյե, Թլի, Էդիսի գյուղերում, ցույց տվեցին, որ Հարավային Օսեթիայի բրոնզեդարյան մշակույթը նման է Հյուսիսային Օսեթիայի դամբարանային թաղումների մշակույթին:

¹⁵ Նկատի է առնված Ադրբեջանական ՍՍՀ Քրդստանի գավառը, որը որպես առանձին ինքնավար վարչամիավոր կազմավորվել է 1923 թ.՝ Շուշիի, Ջանաշիրի և Ղուբաթլիի գավառների նախկին տարածքներից:

¹⁶ Закавказская Научная Ассоциация по изучению Кавказа и Ближнего Востока..., с. 99.

տության զարգացման գործում¹⁷: Ե. Պչեկնան այդ ժամանակ Մոսկվայի պետական պատմության թանգարանի աշխատակից էր:

Առավել տեսանելի դարձնելու պատմամշակութային արժեքների վերհանման, հետազոտման գործում վերոհիշյալ մտավորականների ավանդը, նպատակահարմար գտանք ստորև հանգամանորեն ներկայացնել նրանց գործունեության վերաբերյալ հակիրճ տվյալներ:

Տեր-Ավետիսյան Սմբատ Վարդանի (1875-1943 թթ.), Պետերբուրգի համալսարանի շրջանավարտ, հանրահայտ հայ պատմաբան, հնագետ, մանկավարժ, պատմ. գիտ. դոկտոր (1936 թ.): 1904 թ. մասնակցել է Անիի հնագիտական պեղումներին (ղեկ. Ն. Մառ): Անցյալ դարի սկզբներին հետազոտել է Նոր Զուղայի հայկական ձեռագրերը, հավաքել և կազմել է Հայաստանի ու նրա սահմաններից դուրս գտնվող վիմագիր արձանագրությունների ժողովածուն: Ավելի ուշ հնագիտական պեղումներ է կատարել Ղազախի շրջանում, Ղարաբաղում, Գիլանում, Նախիջևանում, Արմավիրում, Կարսում, Դվինում և այլ վայրերում: 1915-1917 թթ. Ռուսաստանի գիտությունների ակադեմիայի կողմից գործուղվել է Վան, Բիթլիս և Էրզրում, որտեղ հավաքել է ավելի քան հազար արձանագրություն, պատմական փաստաթղթեր և ազգագրական նյութեր: 1920-ական թվականներին նա Թիֆլիսի կովկասյան պատմա-հնագիտական ինստիտուտի առաջատար աշխատակիցներից մեկն էր. 1925-1931 թթ. նույն ինստիտուտի փոխտնօրենն էր, իսկ 1931-1934 թթ.՝ ՍՍՀՄ ԳԱ Անդրկովկասյան բաժանմունքի քարտուղարը: Երևան տեղափոխվելուց հետո, 1937 թ. գլխավորում էր ՍՍՀՄ ԳԱ Հայկական բաժանմունքի հնագիտության բաժինը: Նա միաժամանակ դասախոսում էր Երևանի պետական համալսարանում, որի հնագիտության ամբիոնի վարիչն էր¹⁸:

Գրիգոր Ֆիլիպի Չուրսին (1874-1930 թթ.): Նա ժամանակի առաջատար կովկասագետներից էր, կովկասյան ժողովուրդների ազգագրության խոշորագույն հեղինակություններից էր: Ավելի քան 30 տարի զբաղվել է դաշտային ազգագրական և հետազոտական գործունեությամբ, հեղինակ է ավելի քան 50 գիտական աշխատանքների, որոնք վերաբերում են Կովկասի ժողովուրդների նյութական ու հոգևոր մշակույթի տարբեր ոլորտներին: Նա կազմել է ազգագրական նյութերի հավաքման ծրագիրը, որով առաջնորդվում էին ազգագրագետները՝ Կովկասի ժողովուրդների կենցաղի ու սովորույթների մանրամասն (Բաքու, 1929 թ.): Նրա գիտական կենսագրության մեջ առանձնանում է 1916-1918 թթ.: Այդ տարիներին նա ղեկավարում էր Թիֆլիսի կովկասյան թանգարանի Կովկասի ժողովուրդների ազգագրության բաժինը, որից հետո նշանակվեց Ռուսաստանի աշխարհագրական ընկերության կովկասյան բաժանմունքի քարտուղար: 1923 թ. հետո Գ. Չուրսինը Թիֆլիսի կովկասյան պատմա-հնագիտական

¹⁷ Վերոհիշյալ ինստիտուտը, որ հիմնադրել ու անփոփոխ ղեկավարել է ակադեմիկոս Ն. Յա. Մառը (1917-1931թթ.), ՍՍՀՄ ԳԱ-ի կազմում (մինչև 1925թ.) Ռուսաստանի ԳԱ) հումանիտար բաժանմունքում զբաղեցնում էր առաջնակարգ դիրք: Այդ հաստատությունում աշխատել են ժամանակի լավագույն կովկասագետ մասնագետները: Առաջին հաստիքային աշխատողների թվում էին Տ. Ն. Չուբինաշվիլին, Ե. Ս. Տակաիշվիլին, Դ. Պ. Գորդենը, Ս. Ն. Կակաբաձեն, Ս. Դ. Լիսիցյանը, Ս. Վ. Տեր-Ավետիսյանը, Լ. Մ. Մելիքսեթ-Բեկը, Գ. Ֆ. Չուրսինը, Ս. Ֆ. Տիգրանյանը, Կ. Մ. Կալաշնիկովը և այլք: Մանրամասն տե՛ս՝ *Л. М. Варданян, Степан Лисицян и Кавказский историко-археологический институт в Тифлисе – Этнографическое обозрение*, 2000, №1, с.113-128.

¹⁸ Հայկական Սովետական Հանրագիտարան, հ. 11, Երևան, 1985, էջ 663:

ինստիտուտի աշխատակից էր, միաժամանակ Անդրկովկասյան գիտական ասոցիացիայի պատմա-ազգագրական բաժանմունքի վարիչն էր ու նախագահության անդամ: Նա իր մասնակցությունն է ունեցել նաև 1926 թ. Համամիութենական մարդահամարի անդրկովկասյան հանձնաժողովի աշխատանքներին: 1928-1929 թթ., նախ Անդրկովկասյան կոմունիստական համալսարանի պատմա-ազգագրական կաբինետի վարիչն էր, ապա գիտքարտուղարը: 1929 թվականից նա Լենինգրադի պետական համալսարանի ազգաբանական բաժանմունքի Կովկասի ազգագրության ամբիոնի պրոֆեսոր էր¹⁹:

1924 թ. օսեթական և Զանգեզուր-դարաբաղյան գիտարշավից հետո, 1925 թ. Անդրկովկասյան գիտական ասոցիացիայի կողմից երկու անգամ գործուղվեց Աբխազիա, որտեղ ազգագրական նյութեր հավաքելիս հատուկ ուշադրություն էր դարձնում հնագույն վերապրուկների սոցիալական ձևերին, ժողովրդական հավատալիքներին ու ավանդույթներին, ինչպես նաև վերջին շրջանում նկատվող կենցաղային փոփոխություններին: Ասոցիացիայի հանձնարարությամբ 1926 թ. ազգագրական նյութեր է հավաքել Աջարիայի բնակչության կենցաղի վերաբերյալ:

Ստեփան Դանիելի Լիսիցյան (1865-1947 թթ.), նշանավոր հայ գիտնական-հայագետ, պրոֆեսոր (1941 թ.), Հայկական ՍՍՀ գիտության վաստակավոր գործիչ (1945 թ.): Նրա 60-ամյա լարված ու հագեցած գործունեությունը ընդգրկում է գիտության ու մշակույթի ամենատարբեր բնագավառները: Նրանում հաջողությամբ «միավորվել էին» պատմաբանը, ազգագրագետը, աշխարհագետը, գավառագետը, գիտության կազմակերպիչը, մանկավարժը, մանկագիրը, թարգմանիչը, գրականագետը, հրատարակիչը և իհարկե՝ հասարակական գործիչը: Առանձնապես մեծ էր նրա ներդրումը խորհրդային շրջանի հայ ազգագրական գիտության զարգացման ու կազմակերպման գործում: Նա իրավամբ համարվում է Հայաստանում ազգագրական դպրոցի հիմնադիրներից մեկը²⁰: Ազգագրության բնագավառում նրա ծավալուն գործունեությունը առանձնապես նշանակալից էր 1920-1940 թթ.: Այն բաժանվում է երեք հիմնական ուղղությունների. դաշտային հավաքչական, գիտա-կազմակերպչական ու գիտա-մեթոդական, ինչպես նաև գիտահետազոտական: Ս. Լիսիցյանը 1925-1928 թթ. գլխավորում էր Հայաստանի գավառագիտության կենտրոնական բյուրոն, 1928 թ. մինչև կյանքի վերջը Պատմության պետական թանգարանի ազգագրության բաժնի վարիչն էր: Մեծ է նրա դերը Հայաստանում կադրերի պատրաստման գործում: 1924-1947 թթ. Երևանի պետական համալսարանի դասախոս էր: 1921-1928 թթ. հիմնական հաստիքային, 1928-1931 թթ. արտահաստիքային աշխատակից էր Թիֆլիսի կովկասյան պատմա-հնագիտական ինստիտուտում, 1931թ. հետո, երբ այն անվանափոխվեց Կովկասագիտության գիտահետազոտական ինստիտուտի, նա շարունակեց իր ակտիվ համագործակցությունը, որպես գիտաշխատող և թղթակից անդամ՝ Հայաստանից:

Բազմամյա գիտարշավների ընթացքում հավաքել է դաշտային հսկայական նյու-

¹⁹ **А. Ф. Ляйстер**, Проф. Г.Ф.Чурсин (некролог) – **Г. Ф. Чурсин**, Армяне Зангезура. Краткий этнографический очерк – Научные труды Закавказского коммунистического университета, вып.6, Тифлис, 1931, с. 221-224; **Д. Месхиძე**, Из истории кавказоведения. Этнограф Григорий Филиппович Чурсин - Кунсткамера. Этнографические тетради. СПб., 1993, вып. 2-3, с. 396-405.

²⁰ **Л. М. Варданян**, Степан Данилович Лисицян - основатель этнографической школы в Армении – Выдающиеся отечественные этнологи и антропологи XX века, М., 2004, с. 544-576.

թեր Հայաստանի և հարակից տարբեր շրջաններից, ինչպես նաև 1915 թ. Մեծ եղեռնից փրկված արևմտահայ գաղթականներից: Ս. Լիսիցյանը հեղինակ է հայ ազգագրությանը նվիրված մի շարք հիմնարար աշխատանքների, այդ թվում, մինչ օրս իր թարմությունը չկորցրած «Ազգագրական հարցարանի» (Երևան, 1946 թ.): Այն ոչ միայն դաշտային նյութեր հավաքելու, այլև՝ հայերի ավանդական կենցաղամշակութային տարբեր տեսանկյուններին նվիրված բազմաթիվ հետազոտությունները ուղղորդող առաջին մեթոդական ձեռնարկն է: Նրան է պատկանում հանգուցային մի շարք խնդիրների մշակման ու լուծման առաջնությունը, որը այդ տարիներին առաջին անգամ էր ներկայացվում ոչ միայն հայ, այլև խորհրդային ազգագրության մեջ²¹:

Գուրգեն Ավետի Քոչարյան (1893-1972 թթ.), խորհրդահայ աշխարհագետ, պրոֆեսոր (1930 թ.), գիտության դոկտոր (1965 թ.), Խարկովի համալսարանի իրավաբանական ֆակուլտետի շրջանավարտ: Զբաղվում էր Խորհրդային Հայաստանի և Ադրբեջանի տնտեսա-աշխարհագրական հետազոտություններով ու քարտեզագրությամբ: 1925 թ. Հայկական ՍՍՀ պետպլանում ղեկավարում էր հանրապետության տնտեսա-աշխարհագրական շրջանացման հանձնաժողովը, որի ներկայացրած Հայաստանի շրջանացման սխեման հաստատվեց 1926 թ.: Նույն թվականին լույս տեսավ նրա «Հայկական ՍՍՀ ստուգողական թվերը»: Գ. Քոչարյանը 1935-1940 թթ. աշխատել է Ադրբեջանի պետպլանում, նա ղեկավարել է հանրապետության առաջին ատլասի կազմման աշխատանքները: Նա հեղինակ է ավելի քան 100 գիտական աշխատանքների ու մասնագիտական քարտեզների²²:

Եվգենիա Գեորգիի Պչեկինա (1895-1972 թթ.), խորհրդային առաջին կովկասագետներից էր, Մոսկվայի հնագիտության ինստիտուտի (1916 թ.) և պետական համալսարանի իրավաբանական ֆակուլտետի (1924 թ.) շրջանավարտ էր: Ազգագրության և հնագիտության բնագավառի տաղանդավոր հետազոտողը իր ամբողջ կյանքը նվիրել էր օս ժողովրդի ուսումնասիրությանը: Բազմամյա հնագիտական պեղումներին զուգընթաց զբաղվում էր նաև ազգագրական ու բնագիտական նյութերի հավաքմամբ, ընդ որում ոչ միայն օսերի, այլև Կովկասի այլ ժողովուրդների: Շատ ժամանակ ու ջանքեր էր նվիրել թանգարանային գործին, մասնավորապես 1915-1920 թթ. աշխատել է Մոսկվայի հնագիտական ինստիտուտի արխիվում ու թանգարանում, իսկ 1920-1932 թթ.՝ Մոսկվայի պատմության պետական թանգարանում: Այստեղ աշխատելու տարիներին նա մեծ օգնություն է ցուցաբերել Կովկասի հանրապետությունների ու մարզերի թանգարաններին, հնագիտական ու ազգագրական գիտարշավներ է կազմակերպել այդ երկրամասի տարբեր շրջաններում: Հենց Մոսկվայի պատմության պետական թանգարանի և Վրաստանի լուսավորության ժողկոմատի հանձնարարությամբ 1921-1923 թթ. նա Վրաստանի տարածքում իրականացրել է հնագիտական մի շարք պեղումներ ու հետախուզումներ: 1924 թ. Մոսկվայի նշված թանգարանի և Անդրկովկասյան գիտական ասոցիացիայի հրահանգով, որպես հնագետ-կովկասագետ մասնակցել է Հարավային Օսեթիայի, ինչպես նաև Զանգեզուրի ու Լեռնային Ղարաբաղի գիտարշավներին: 1932 թ. Մոսկվայի թանգարանը նրան գործուղել է Ադրբեջանի հնությունների պահպանության կոմիտե, որտեղ նա գլխավորել է հնագիտական մի շարք աշխատանքներ:

²¹ **Լ. Մ. Վարդանյան**, Степан Лисицян и истоки армянской этнографии, Ереван, 2005.

²² Հայկական Սովետական Հանրագիտարան, հ. 12, Երևան, 1986, էջ 476:

1930-ականներին Ե. Պշելինան գիտական աշխատանքը համատեղել է դասախոսականի հետ: 1924-1925 թթ. նա վրացերեն լեզու է դասավանդել Մոսկվայի արևելագիտության ինստիտուտում, 1930-1932 թթ. Մոսկվայի պետական համալսարանի թանգարանագիտության ամբիոնի դոցենտ էր և համատեղությամբ աշխատում էր Մոսկվայի թանգարանային աշխատողների որակավորման բարձրացման ինստիտուտի թանգարանագիտության ամբիոնում:

1939-1948 թթ. աշխատել է Պետական էրմիտաժի արևելքի բաժնում որպես ավագ գիտաշխատող, որից հետո տեղափոխվել է հարավ-օսեթական գիտահետազոտական ինստիտուտ՝ տեղական նյութի հիման վրա ավարտին հասցնելու դոկտորականատենախոսությունը: Ե. Պշելինան 1952 թ. անցնել է կենսաթոշակի²³:

Լազո - Հակոբ Ղազարյան (1869-1926 թթ.), հայ գրող, գրականագետ, քրդագետ, մանկավարժ: Ծնունդով բայագետցի էր. կյանքի հիմնական մասն անց էր կացրել Թիֆլիսում: Մանկությունն անցել է քրդական միջավայրում, որտեղ միշտ պահպանվում էին հայ-քրդական կենցաղամշակութային սերտ շփումներ: Քաջատեղյակ քրդերի բարքերին, ապրելակերպին, լեզվին ազատ տիրապետելը, հիմք ծառայեց Հ. Ղազարյանի չթուլացող հետաքրքրությանը՝ ձեռնամուխ լինելու քրդերի պատմության, հոգևոր կյանքի ու կենցաղի ուսումնասիրությանը: Նա հեղինակ է քրդական թեմաներով մի շարք գրական ստեղծագործությունների, որոնք XIX դ. վերջերին - XX դ. սկզբներին հրատարակվել են հայերեն ու ռուսերեն լեզուներով՝ Թիֆլիսի հայկական պարբերական հրատարակություններում:

1926 թ. Լազոն սցենար է գրել Հ. Բեկնազարյանի «Զարե» կինոֆիլմի համար, որում հմտորեն վերականգնել է քրդերի ապրելակերպին ու ավանդույթներին վերաբերող դրվագներ, որոնցից շատերը այդ ժամանակ մոռացված էին: Հ. Ղազարյանը քրդերեն այբուբենի (գրված է հայերեն տառերով) և «Շամս» այբբենարանի (Երևան, 1921) կազմողն է. նա անգնահատելի ավանդ ունի քրդական մշակույթի ու կրթության զարգացման գործում: Անդրկովկասի քրդաբնակ մի շարք վայրերում, այդ թվում Հայաստանի ու Վրաստանի քուրդ-եզդիների շրջանում, Լազոն հավաքել է լեզվագիտական, բանագիտական և ազգագրական զգալի նյութեր, որոնք վերաբերում էին հոգևոր և նյութական մշակույթի տարբեր բնագավառներին: 1924 թ. գիտարշավից վերադառնալուց հետո նա հանդես է եկել քրդերի կյանքին, լեզվին ու ազգագրությանը վերաբերող դասախոսություններով: Հ. Ղազարյանի արխիվը պահվում է Երևանի Ե. Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարանում. այն պարունակում է արժեքավոր ձեռագրեր՝ պատմության, ազգագրության, բանագիտության, լեզվաբանության վերաբերյալ (այդ թվում՝ քրդերեն-հայերեն բառարան), ինչպես նաև մի շարք գրական ստեղծագործություններ:

Թ. Ն. Աթաբեկով, տնտեսագետ, 1920-1930 թթ. դասախոսել է Երևանի պետական համալսարանում: Ավելի մանրամասն տվյալներ գտնել նրա մասին, դժբախտաբար չհաջողվեց:

Ն. Գ. Ստեփանյան, գիտարշավի լուսանկարիչ, Թիֆլիսի պոլիտեխնիկական ինստիտուտի գյուղատնտեսության ֆակուլտետի ուսանող:

Վերոհիշյալ կազմով գիտարշավի ջոկատը 1924 թ. ամռանը (օգոստոսի 7 – սեպ-

²³ **Б. А. Калоев**, Е. Г. Пчелина – ученый-кавказовед – Этнографическое обозрение, 2004, №3, с. 98-111.

տեմբերի 6) սկսեց հետազոտման աշխատանքները նշված տարածքում: Ավելի արդյունավետ նյութեր հավաքելու համար գիտարշավի անդամները բաժանվեցին երկու խմբի, որոնցից առաջինը (Գ. Քոչարյան, Ս. Տեր-Ավետիսյան, Ս. Լիսիցյան) պետք է զբաղվեր Լեռնային Ղարաբաղի, իսկ մյուսը (Գ. Չուրսին, Ե. Պչեղինա, Լազո, ինչպես նաև Ս. Տեր-Ավետիսյանը)՝ Զանգեզուրի և Քոդստանի գավառի հետազոտությամբ: Կազմակերպչական հարցերը լուծելու նպատակով գիտարշավի անդամները Ստեփանակերտում հանդիպում ունեցան մարզի ղեկավարների հետ, որտեղ մշակվեցին վերջնական ծրագիրը և գիտարշավի մանրամասն երթուղին:

Ս. Լիսիցյանի վկայությամբ ազգագրական հետազոտությունների համար ընտրվեց նաև հատուկ երթուղի, որի նպատակն էր ընդգրկել բոլոր այն վայրերը, որոնցում հստակ երևում են երկրամասի կենցաղային յուրահատկությունները²⁴: Երթուղին կազմվեց այնպես, որ գիտարշավի անդամները հնարավորություն ունենան կտրել-անցնել ամբողջ Լեռնային Ղարաբաղը, սկզբում հարավային, ապա հյուսիսային ուղղությամբ և այցելեն ինչպես կենտրոնական, այնպես էլ նրա ամենահարավային ու հյուսիսային մասերը:

Ս. Տեր-Ավետիսյանին հանձնարարված էր նյութական մշակույթի հուշարձանների հետազոտությունը: Ժամանակի սղության պատճառով (ընդամենը՝ 10 օր) նա իր ուշադրությունը բևեռեց գլխավոր հուշարձանների՝ մասնավորապես դամբարանների վրա, որոնք լայն տարածում ունեին Ղարաբաղում: Ս. Տեր-Ավետիսյանը, առանձնապես զբաղվեց գիտարշավից, օգոստոսի 13-ից անցավ Խաչենով ու Ջրաբերդով, որտեղ տաս օրվա ընթացքում կարողացավ կազմել Խաչեն և Թարթառ գետերի ավազաններում գտնվող հնագույն հուշարձանների (դամբարանադաշտերի) ցուցակը, իսկ ազգագրական նյութեր հավաքելու և ճշտելու համար այցելեց հայ ժողովրդի հոգևոր-մշակութային կենտրոններ՝ Գանձասար և Խաթրավանք²⁵:

Գիտարշավի մասնակիցների մասնագիտական բարձր մակարդակը, աշխատանքների ճիշտ կազմակերպումը, հնարավորություն տվեցին մեկ ամսվա ընթացքում, ոչ մեծ կազմով, հավաքել պատմական, տնտեսագիտական, ազգագրական, հնագիտական, ցուցադրական (ավելի քան 100 լուսանկար) հսկայական նյութեր, որոնք ընդհանրացված տեսքով առաջին անգամ էին արտահայտում Ղարաբաղի բնակչության կյանքի ու կենցաղի ամբողջական պատկերը: Հետազոտման արդյունքները մասնագետների կողմից բարձր գնահատականի արժանացան: Գիտարշավի գործունեության մասին Անդրկովկասի գիտական ասոցիացիայի կողմից տրվեց հետևյալ գնահատականը. «Գիտարշավը մեծ աշխատանքներ է կատարել Լեռնային Ղարաբաղի,

²⁴ Իր մենագրության ներածականում հեղինակը գրում է, որ հետևելով այդ ծրագրին, մարզկենտրոն Ստեփանակերտից Ավետարանոց (Չանախչի), Թաղավարդ, Թաղլար և Տոդ գյուղերով միայնակ հասավ Հաղրուք, որտեղից էլ ամենահարավային՝ Ծամձոր գյուղ: Վերադառնալիս դարձյալ այցելեց Հաղրուք, այնուհետև Չրակուս, Սոս, Ճարտար, Գիշի, Ննգի և Դաշուշեն գյուղեր: Հետագայում, Ստեփանակերտ վերադառնալուց հետո, իր և Գ. Քոչարյանի երթուղիները համընկան ու միասին Վանք, Վաղուհաս, Հաթերք, Մաղավուս, Երիցմանկուք, Մեծշեն, Կուսապատ գյուղերի միջով մտան Մարտակերտ, որտեղից էլ անցան Աղդամ: Մանրամասն տե՛ս. *С. Д. Лисиця*, Армяне Нагорного Карабаха, Этнографический очерк, Ереван, 1992, с. 25.

²⁵ *С. Тер-Аветисян*, Памятники древности Нагорного Карабаха и скифская проблема – Известия научно-исследовательского института кавказоведения, вып.1, Тифлис.1934, с.1,5.

Քրդստանի և Ջանգեզուրի հետազոտման գործում: Տնտեսագիտական հետազոտություններ են կատարվել երեք շրջանների մի շարք գյուղերում, մասնավորապես Լեռնային Ղարաբաղում հատուկ ուշադրություն է դարձվել տնայնագործական ու արտագնա արհեստներին, Քրդստանում և Ջանգեզուրում նախօրոք կատարված ընտրությունը անկետային հարցման միջոցով հետազոտվել են ժողովրդական տնտեսության բոլոր ճյուղերը: Ազգագրական առումով առանձնապես կարևոր է պարզել Քրդստանի գավառի բնակչության կազմը և ծանոթանալ նրանց կենցաղի առանձնահատկություններին... Լեռնային Ղարաբաղի և Ջանգեզուրի ազգագրական հետազոտության նյութերը հնարավորություն տվեցին բնութագրելու կենցաղը, ավանդույթները և այդ մարզերի հայ բնակչության մտածելակերպը և պարզաբանելու այն փոփոխությունները, որոնք կատարվում են ժողովրդական կենցաղում ու վերջին տարիների մտածելակերպում»²⁶:

Կովկասագիտության պատմության մեջ այդ գիտարշավը նշանակալից իրադարձություն դարձավ մի քանի պատճառներով: Գիտարշավը կազմակերպող Ասոցիացիայի համար Օսեթիայի բազմակողմանի հետազոտման հետ մեկտեղ, այն համարվում էր հետագա լուրջ քայլ գիտարշավային հետազոտությունների գործունեության բնագավառում: Ստացված արդյունքները մեծ դեր խաղացին ու զգալի հետաքրքրություն առաջացրին ամբողջ Անդրկովկասի, մասնավորապես Լեռնային Ղարաբաղի և Ջանգեզուրի էթնիկ պատմության ու էթնոմշակութային ավանդույթների հետազոտման գործում:

Գիտարշավը կարևոր ուղենիշ դարձավ ոչ միայն կովկասագիտության, այլև հայ ազգագրության համար, քանի որ Ս. Լիսիցյանի բնութագրմամբ այն պետք է համարել բավականին մեծ տարածքի ազգագրական ընդգրկուն նկարագրի առաջին փորձ՝ Անդրկովկասի խորհրդայնացումից հետո²⁷:

Այսօրվա տեսանկյունից գնահատելով 1924 թ. Ղարաբաղ - զանգեզուրյան գիտարշավի արդյունքները՝ կարելի է ասել, որ նրա գիտական ու կիրառական նշանակությունը կայանում է նրանում, որ անգնահատելի դաշտային նյութերը դարձան պատմության սեփականությունը, որոնք հավաքվել են 1920-ականների կեսերին, Անդրկովկասի հետհեղափոխական բարդ ու կարևոր առաջին տարիներին, երբ ամրապնդվում էին խորհրդային կարգերը, որոնց արդյունքում էլ սկսվել էր իրենց դարձնել ապրած շատ ավանդույթների վերացման կամ ձևափոխման գործընթացը: Գիտարշավից անմիջապես հետո հավաքված նյութերը ենթարկվեցին գիտական մշակման և Գիտական ասոցիացիայի ղեկավարների առաջարկությամբ (նրանք մեծ տեղ էին տալիս հրատարակչական գործունեությանը) պլանավորվեց հրատարակել Ասոցիացիայի «Աշխատանքներ» մատենաշարում²⁸:

²⁶ Закавказская Научная Ассоциация по изучению Кавказа и Ближнего Востока..., с.99.

²⁷ С. Д. Лисицян, Армянская этнография за 15 лет. – Советская этнография, 1936, №4-5, с.271.

²⁸ Մեծ նշանակություն էր տրվում նաև մեթոդական ձեռնարկների հրատարակմանը՝ նպատակ ունենալով օժանդակել դաշտային նյութերի հավաքմանը Անդրֆեդերացիայի հանրապետություններում ու մարզերում: Այս նպատակի համար Ասոցիացիան չորս լեզուներով (ռուսերեն, վրացերեն, հայերեն և թուրքերեն) հրատարակեց համապատասխան ծրագրեր, որոնք տրվեցին տեղերում աշխատող ու կարող անձանց՝ Ասոցիացիային արժեքավոր նյութեր տրամադրելու համար: Կարևոր էր նաև ԱԳԱ-ի աշխատանքը Կովկասի և Մերձավոր Արևելքի մասին գրականության մատենագիտական ցանկ կազմելու

Նախատեսվում էր հերթականությամբ հրատարակել «Ակնարկներ բնակչության տնտեսական կենցաղի, (Թ. Աթաբեկով և Գ. Քոչարյան), Լեռնային Ղարաբաղի հայերի (Ս. Լիսիցյան), Զանգեզուրի (Գ. Չուրսին) և Քրդստանի գավառի քրդերի (Լազո) ազգագրությանը, ինչպես նաև բոլոր երեք շրջաններին նվիրված պատմա-հնագիտական ակնարկ (Ս. Տեր-Ավետիսյան) և հոդված՝ Քրդստանի ու Զանգեզուրի քարայրների ու քարայրային կացարանների մասին (Ե. Պչեխնա)»²⁹:

Սակայն մի շարք հանգամանքների բերումով, որոնց մասին այժմ դժվար է դատողություններ անել, պլանավորված ոչ բոլոր ակնարկներն են ժամանակին հրատարակվել (Թ. Աթաբեկով, Լազո), իսկ Ս. Տեր-Ավետիսյանի, Ս. Լիսիցյանի, Ե. Պչեխնայի, ինչպես նաև Գ. Չուրսինի՝ աշխատանքներից մեկը հրատարակվեցին տարբեր ժամանակներում և բավականին ուշ, ընդ որում, գիտական այլ կազմակերպություններում: Այդ առումով, բացառություն կազմեցին Գ. Չուրսինի Օսեթիային և Քրդստանին վերաբերող աշխատանքները, ինչպես նաև Ղարաբաղին նվիրված Գ. Քոչարյանի աշխատանքը, որոնք հրատարակվեցին 1925 թ.:

Ինչ վերաբերում է Գ. Քոչարյանի հետազոտություններին, ապա ինչպես նշում է հեղինակը, նա «շրջել է Լեռնային Ղարաբաղում ու նյութեր հավաքել երկրամասի տնայնագործությունը հետազոտելու նպատակով... Այս հետազոտությունը լինելով ընդհանուր բնույթի, տալիս է զուտ կողմնորոշող նյութեր խորքային վերլուծության համար. և մի շարք հարցեր հետագա մանրամասն ուսումնասիրման կարիք ունեն»³⁰: Գ. Քոչարյանի աշխատանքը գնահատելի է այն առումով, որ հենվում է ոչ միայն իր իսկ գրառած դաշտային, այլև վիճակագրական բազմազան նյութերի, մասնավորապես «1921 թ. Լեռնային Ղարաբաղի գյուղատնտեսական մարդահամարի արդյունքների», ինչպես նաև ֆինանսների ժողկոմի տվյալների վրա, որոնք հավաքվել էին հարկերի նպատակով, սակայն կարևորվում են նաև իբրև սկզբնաղբյուր:

Քանի որ այն ուներ տնտեսա-աշխարհագրական բնույթ, նրանում տրված էր տարածքի միջավայրի բնաաշխարհագրական, բուսականության, կենդանական աշխարհի, հանքային բազայի ընդհանուր բնութագիրը: Մեծ տեղ էր հատկացված Լեռնային Ղարաբաղի բնակչության հիմնական զբաղմունքներին՝ հողագործությանը (այդ թվում սակավահողության, հողի մշակման, ոռոգման, ցանքաշրջանառության և այլ խնդիրներին), խաղողագործությանը և գինեգործությանը, օղեթորմանը, անասնապահությանը, ձիաբուծությանը, շերամապահությանը և այլն: Ընդ որում, նշվածներից յուրաքանչյուրի համար բերվել են վիճակագրական տվյալներ՝ նոր կազմավորված բոլոր չորս վարչական շրջանների համար. Դիզակ, Վարանդա, Խաչեն, Ջրաբերդ: Լուսաբանված է նաև առևտրի վիճակը, որը հանգամանքների բերումով (հետավորությունը կենտրոնից, ճանապարհների բացակայությունը, տնտեսավարման բնույթը) թույլ

գործում, որի համար 1924 թ. կատարվեց կովկասագիտության մասին եղած գրքերի հաշվառում, որոնք պահվում էին Թիֆլիսի պետական և հասարակական գրադարաններում. արդյունքում պարզվեց, որ տեղի գրապահոցներում շատ քիչ են նման գրքերը: Ստոցիացիայի գործունեության ձևերից մեկն էլ ինչպես Թիֆլիսում, այնպես էլ տեղերում կազմակերպված գիտական զեկուցումներն էին:

²⁹ Закавказская Научная Ассоциация по изучению Кавказа и Ближнего Востока..., с. 99-100.

³⁰ *Г. А. Кочарян*, Нагорный Карабах, Баку, 1925, с.3. Նշենք, որ հենց այդ ժամանակ, 1923թ. գիտաբանական արդյունքում, հրատարակվեց հետևյալ աշխատանքը. *Г. Ф. Чурсин*, Осетины (Этнографический очерк) – Труды Закавказской Научной Ассоциации, сер.1, Юго-Осетия, Тифлис, 1925, с.3-103.

էր զարգացած և հիմնականում իրականացվում էր ամենշաբաթյա շուկաներում՝ քոչվոր առևտրականների շնորհիվ: Միաժամանակ այդ պատճառները և հումքի պաշարների մեծ առկայությունը (բուրդ, մետաքս, կավ, փայտ, ծղոտ և այլն) ստեղծել են հարմար կացություն տնայնագործության հետևյալ ճյուղերի համար. բրդի վերամշակում, հյուսածո իրերի արտադրություն և այլն:

Գ. Քոչարյանը ուշադրություն էր դարձնում տնտեսական կարիքների համար պատրաստված տնայնագործական իրերի կիրառման բնույթի վրա, իսկ որոշ դեպքերում գեղարվեստական բարձրակարգ իրերի աստիճանական անհետացմանը, որոնք ժամանակին համարվում էին Ղարաբաղի հպարտությունը՝ գորգեր, խուրջիներ, անկողնակալներ (մաֆրաշներ) և այլն: Սրանց պատճառը և՛ տնտեսական էր (գործարանային ավելի բարձր տեխնոլոգիական արտադրության ներթափանցումը) և՛ սոցիալ-քաղաքական, որը «կապված էր վերջին տարիների դեպքերի և հատկապես Շուշիի ավերածությունների հետ, որտեղ պատերազմից առաջ գլխավորապես կենտրոնացված էին ղարաբաղյան գորգերի լավագույն տեսակները»³¹: Պետք է ընդգծել, որ այդ տվյալները ունեն ոչ միայն տնտեսական, այլև զգալի ազգագրական հետաքրքրություն, քանի որ արտացոլում են Ղարաբաղի գյուղացիության ավանդական տնտեսության ու կենցաղամշակութային կարևոր ոլորտները, որոնք պահպանել էին իրենց նշանակությունը՝ սկսած անցյալ դարի 20-ականներից: Չնայած Գ. Քոչարյանի աշխատանքը նվիրված էր Լեռնային Ղարաբաղի տնտեսությանը, նրանում կային նաև մի շարք տեղեկություններ, որոնք կապված էին Ղարաբաղի հայերի էթնիկ պատմությանը և սոցիալ-հասարակական կյանքին: Ուշադրության է արժանի գրքի հավելվածում գետեղված «Լեռնային Ղարաբաղի բնակավայրերի ցուցակը ըստ վարչական միավորների» և «1921 թ. Ադրբեջանի գյուղատնտեսական մարդահամարի Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար մարզի տվյալները»: Գ. Քոչարյանը այս տվյալներում եղած անճշտությունները ուղղել է Լեռնային Ղարաբաղի վիճակագրական բյուրոյի թվերի հիման վրա: Նրանցում ներկայացված էին տվյալներ տնտեսությունների թվի, տարիքային կազմի, գերակշռող ազգությունների և առկա տղամարդկանց ու կանանց կրթական մակարդակի մասին՝ բոլոր վարչամիավորումներում ու ամբողջ Լեռնային Ղարաբաղում³²: Ընտանեկան ու հասարակական կյանքի հետազոտման համար որոշակի հետաքրքրություն են ներկայացնում արտագնա արհեստագործության լայն տարածման տվյալները (արտագնացություն դեպի հարթավայրեր ու քաղաքներ), որոնք կարևոր դեր խաղացին Լեռնային Ղարաբաղում և կարևոր նշանակություն ունեցան Ղարաբաղի հայերի տնտեսության ու մշակութային կյանքում³³:

³¹ Գ. Ա. Կոչարյան, Нагорный Карабах..., с. 34.

³² Գ. Քոչարյանը «Բնակչություն» բաժնում նշում է, որ Լեռնային Ղարաբաղը Ադրբեջանից առանձնացվել է որպես Ինքնավար Մարզ ազգային մեծամասնություն ունենալու հետևանքով. հայերը կազմում էին ամբողջ բնակչության 94.4, իսկ թուրքերը՝ 5.6%-ը, միևնույն ժամանակ նա գտնում է, որ 1921 թ. գյուղատնտեսական մարդահամարի տվյալներում կան անճշտություններ, մասնավորապես բնակչության ազգային կազմը ներկայացնելիս, քանի որ Լեռնային Ղարաբաղում կան նաև խառը բնակեցված գյուղեր (նույն տեղում, էջ 8, 46): Նշենք, որ այս տվյալները տեղ են գտել նաև ԼՂԻՄ-ի վիճակագրության 1969 թ. վիճակագրական ժողովածուի մեջ: Статистика Нагорный Карабах за годы советской власти (краткий статистический сборник), Степанакерт, 1969, с. 7.

³³ Այդ ժամանակ Լեռնային Ղարաբաղի ուսումնասիրության նկատմամբ չթուլացող հետաքրքրության

Լեռնային Ղարաբաղի հնագիտական հետազոտությունների արդյունքները Ս. Տեր-Ավետիսյանի կողմից ամփոփվել ու հրատարակվել են միայն 1934 թ.: Ներկայացնելով Ղարաբաղի հուշարձանների նախապատմությունը նա արժևորել է Է. Ռեպերի և Խաչիկ վարդապետ Դադյանի կատարած հնագիտական պեղումները: Ս. Տեր-Ավետիսյանը, կենտրոնացած լինելով դամբարանների հետազոտությամբ, հատուկ ուշադրություն էր դարձնում նրանց տեղադրությանը, արտաքին ձևին ու տիպին, թաղման ձևերին, ինչպես նաև պեղումների գույքին: Նա անգնահատելի էր համարում այն դերը, որ ունեն Ղարաբաղի դամբարանները հին դարաշրջանի մշակույթի հետազոտման գործում: Այդ հուշարձանների մեծ մասը ներկայացնում են բրոնզի դարի տարբեր ժամանակաշրջանները և մեզ ծանոթացնում են տարբեր արհեստներին, մասնավորապես մետաղագործությանը³⁴: Հենվելով Է. Ռեպերի և Խաչիկ վարդապետի հնագիտական նյութերի, Կովկասի հին մշակույթի գիտակ, մարդաբան Ռ. Վիրխովի եզրակացությունների, Ն. Մառի՝ Կովկասի ժողովուրդների լեզուների նոր հետազոտությունների, ինչպես նաև իր ուսումնասիրությունների արդյունքների վրա, Ս. Տեր-Ավետիսյանը եկավ այն եզրահանգման, որ նմանություններ կան Ղարաբաղի դամբարանների և սկյութական մշակույթի միջև³⁵: Այս աշխատանքի հրատարակումից առաջ, 1926 թ. սկզբներին, գիտնականն իր աշխատանքի մասին հաղորդեց Կովկասի պատմա-հնագիտական ինստիտուտի գիտական խորհրդում՝ իր տպավորությունները կիսելով Լեոնիդ Գրադի գործընկերների հետ, որն էլ խթան հանդիսացավ մասնագետների հետաքրքրություններն ուղղորդելու դեպի Լեռնային Ղարաբաղի հնագիտական հուշարձանները: 1926 թ. գարնանը Ադրբեջանի ուսումնասիրման ու հետազոտման ընկերությունը Ի. Մեշչանինովի ղեկավարությամբ գիտարշավ կազմակերպեց Ղարաբաղի դամբարանները ուսումնասիրելու նպատակով³⁶:

Ս. Լիսիցյանին են պատկանում Լեռնային Ղարաբաղի 1924 թ. գիտարշավի ազգագրական հետազոտության արդյունքները, որոնք ավելի ամբողջական են ու ընդհանրացնող: Սա Լեռնային Ղարաբաղի հայերի առաջին ազգագրական համակողմանի հետազոտությունն է: Իբրև ժամանակի հայտնի հայագետ՝ Ս. Լիսիցյանի համար սա առաջին դաշտային աշխատանքի բավականին հաջողված մի փորձ էր: Լեռնային Ղարաբաղում նա հավաքել է բազմաբնույթ հսկայածավալ նյութեր՝ միաժամանակ ճշգրտելով ու լրացնելով Ե. Լալայանի ավելի վաղ հավաքած նյութերի հավաքածուն:

Ս. Լիսիցյանը հաշվի էր առել կարևոր մի հանգամանք. թեպետ Ե. Լալայանի դաշ-

վկայություն էր համարվում Գ. Մեյրանի աշխատանքը, որը նվիրված է Ղարաբաղի տնտեսական կյանքին և զարգացման հեռանկարներին և ուներ տնտեսա-աշխարհագրական բնույթ: Նրանում արտացոլված են նման հետազոտություններին բնորոշ տեսակետներ, բացառությամբ առևտրի ու տրանսպորտի ոլորտներին: Հատուկ արժեք ունեն ոչ միայն հեղինակի կողմից տեղերում հավաքված, այլև աշխատանքում լայնորեն օգտագործված բազմաբնույթ նյութերը, որոնք գրառվել են Մարգգործկոմի արխիվից, ժողկրթության, առողջապահության բաժիններից, Ղարաբաղի հողժողկոմի հաշվետվություններից, Կենտրոնական վիճակագրական վարչության Վիճակագրական տեղեկագրերից և 1925 ու 1927 թթ. Անդրկովկասի տնտեսա-վիճակագրական ժողովածուներից: Տե՛ս **Գ. Մեյրան**, Ղարաբաղի տնտեսական կյանքը և նրա զարգացման հեռանկարները (Տնտեսական աշխարհագրություն), Թիֆլիս, 1928:

³⁴ **С. В. Тер-Аветисян**, Памятники древности Карабаха и скифская проблема..., с. 14, 15.

³⁵ Там же, с. 20-26.

³⁶ **И. И. Мещанинов**, Археологическая экспедиция Общества в Нагорный Карабах и Нахкрай, Известия Общества исследования и изучения Азербайджана, Баку, 1927, №4, с. 104-107.

տային հավաքչական աշխատանքների ժամանակահատվածից անցել է շուրջ 30 տարի, սակայն 19-20 դդ. սահմանագլխի հայ իրականության մեջ մեծ տարբերություններ կային նախահեղափոխական Հայաստանի (Ե. Լալայանի կողմից նյութերի մշակման) և Խորհրդային Հայաստանի առաջին տասնամյակում՝ նրա դաշտային հավաքչական գործունեության ժամանակների միջև: Ավելի ուշ՝ 1937 թ., նա այս տարածաշրջանում լրացուցիչ հետազոտություն կատարեց՝ հիմնականում ուշադրությունը բնեղելով անցած տասնամյակի մշակութային շինարարության ձեռքբերումների վրա: Ընդհանրացնելով ու վերլուծելով հավաքված նյութերը՝ նա գրեց պատմա-ազգագրական հետազոտություն՝ նվիրված Լեռնային Ղարաբաղի հայերին:

Մենագրության մեջ, որը սկսվում է աշխարհագրական ակնարկով, մանրամասն լուսաբանվում են բնակչության թիվն ու էթնիկ կազմը, տնտեսության և նյութական մշակույթի (գբադունք, բնակավայր, բնակարան, ինտերեր, կահ-կարասի, սնունդ, հագուստ) հիմնական տեսանկյունները, ընտանիքի ու ընտանեկան սովորույթների ու լորտները (հարսանեկան, ծննդյան, թաղման սովորույթները), ներընտանեկան ու դրացիական հարաբերությունները, փոխօգնության ձևերը, հոգևոր մշակույթի տարբեր կողմերը, մասնավորապես հավատալիքներն ու նրա հետ կապված պաշտամունքների բազմաթիվ ձևերը, ինչպես նաև օրացուցային տարեկան ցիկլի տոները: Հայերի նյութական և հոգևոր ավանդական մշակույթի բոլոր տեսանկյունները դիտարկվել են երկու համատեքստով՝ պատմական հետադարձ հայացքով (ռետրոսպեկտիվ) և սոցիալիստական շինարարության վերափոխումներով: Մեթոդական նման մոտեցումը նշված տարածքը հետազոտելիս, նրա համար պատահական չէր: Ս. Լիսիցյանը ընդգծել է, որ Լեռնային Ղարաբաղը հայկական եզակի այն երկրամասերից է, որի բնակչությունը ձևավորվել է պատմական վաղ դարաշրջանում, հետագայում պահպանել է իր էթնիկ կազմը, թեպետ նրա տարաբնակեցման արեալները, որ ուներ 17-18 դդ., նվազել են: Միննույն ժամանակ, որպես գերակշռող մեծամասնություն կամ ամբողջապես զրկվել են բնիկ հայ բնակչությունից (Արևմտյան Հայաստան), կամ իրենց վրա կրել են այլ գավառների ազգագրական տարբեր խմբերի ազդեցությունը (օրինակ, Շիրակում և Արարատյան դաշտում), որը մեծ չափով կորցրել է իր նախնական խոսակցական ու կենցաղային նկարագիրը: Այդ առումով Լեռնային Ղարաբաղը հիմնականում պահպանել է կենցաղամշակութային ժառանգությունը: Ինչ վերաբերում է թուրք (ադրբեջանական) ժողովրդին, ապա այժմ նրանք կազմում են ամբողջ բնակչության (149 հազ. մարդ) գրեթե 10%-ը, ընդ որում Շուշի քաղաքում նրանց թիվը հասնում է չորս հազարի³⁷:

Ս. Լիսիցյանի աշխատանքը համարվում էր Հայաստանի պատմա-ազգագրական առանձին շրջանի ազգագրական առաջին հետազոտությունը, որում լիովին արտացոլված են հայերի ավանդական կյանքի ու կենցաղի հիմնական յուրահատկությունները: Ավանդական շատ երևույթներ ու կանոններ հայկական իրականության մեջ շարունակեցին կենցաղավարել հետհեղափոխական առաջին տասնամյակում, որը գիտնականը մանրամասն գրանցել էր 1924 թ. Լեռնային Ղարաբաղ կատարած գիտարշավի ժամանակ: Ս. Լիսիցյանի այս աշխատանքը շատ դժվար էր և ուներ անսովոր ճա-

³⁷ *Степан Лисицян*, Армяне Нагорного Карабаха, Этнографический очерк, Ереван., 1992, с. 41, 43. Միննույն ժամանակ գիտնականը նշում էր, որ մինչ հեղափոխությունը թուրքալեզու ժողովուրդներին պաշտոնապես անվանում էին «թաթարներ»:

կատագիր. այն տպագրվեց միայն մեր օրերում: Այդ գրքի հրատարակման հետ կապված դժվարությունների մասին են վկայում նրա անձնական արխիվի փաստաթղթերը³⁸: Մենագրությունը, որ հեղինակը պատրաստել էր հրատարակման 1930-ականների կեսերին, լույս տեսավ տասնամյակներ հետո, երբ Երևանի նրա արխիվում 1970-ականների վերջերին պատահաբար գտնվեցին ձեռագրերը, որոնց շատ էջեր խունացած էին ու դժվար էին կարդացվում: Հաշվի առնելով նրա գիտական մեծ նշանակությունն ու նրանում ներկայացված դաշտային եզակի նյութերը, որոնք պատմական արժեք ունեն, ինչպես նաև հետաքրքրությունը այդ աշխատանքի նկատմամբ, հատկապես Լեոնային Ղարաբաղի խնդրի առնչությամբ, ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիայի Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի գիտխորհուրդը որոշեց այն հրատարակել: Ս. Լիսիցյանի արժեքավոր ու եզակի այդ մենագրությունը (խմբագիրներ՝ Դ. Վարդումյան, Լ. Վարդանյան) սկզբում հրատարակվեց հայերեն թարգմանությամբ ու պատկերազարդ բազմաթիվ նյութերով (1981 թ.), ապա ռուսերեն բնագրի հիման վրա (1992 թ.)³⁹: Այն գրավեց գիտական հասարակության ուշադրությունը և արժանացավ մասնագետների բարձր գնահատականին:

Լեոնային Ղարաբաղի հայերի ուսումնասիրության հետ մեկտեղ 1924 թ. գիտարշավը ունեցավ նաև ոչ պակաս կարևոր այլ արդյունքներ: Հավաքած դաշտային նյութերի հիման վրա Ս. Լիսիցյանը մի շարք խնդիրներ առաջ քաշեց ու գիտական վերլուծման ենթարկեց, որոնք նախկինում չէին լուսաբանվել ոչ միայն հայ, այլև խորհրդային ազգագրության մեջ: Հենց Ղարաբաղյան գիտարշավի նյութերն էլ սկիզբ դրեցին Ս. Լիսիցյանի հետագա բազմամյա ուսումնասիրություններին, որոնք ուղղված էին

³⁸ Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 428, Լիսիցյանների ընտանեկան ֆոնդ, ց. 2, գ. 126, 307, ց. 3, գ. 103, ց. 4, գ. 300, 306, 307, 336, 341, 345: 1930-ականների ընթացքում ձեռագրերի հրատարակման համար հետաքրքրված են եղել մի շարք կազմակերպություններ. Անդրկովկասյան գիտական ասոցիացիան (ք. Թիֆլիս), որը կազմակերպել էր գիտարշավը, ԼՂԻՄ-ի ժողկրթության բաժինը (ք. Ստեփանակերտ), Ն. Մառի անվան կովկասագիտության ինստիտուտը (ք. Թիֆլիս), ՄՍՀՄ ԳԱ Ազգագրության ինստիտուտը (ք. Լենինգրադ), որոնք 1936 թ. պայմանագիր կնքեցին հեղինակի հետ դրանք հրատարակելու, սակայն 1936-1940 թթ. իրականացնել չհաջողվեց, ԳԱ Աղբյուրների մասնաճյուղի պատմության, հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտը (հետագայում՝ Աղբյ. ՄՍՀ ԳԱ պատմության ինստիտուտ): 1940 թ. հանգամանքների բերումով, պատրաստի ձեռագիրը Լենինգրադից ուղարկվում է Բաքու՝ հրատարակելու: Սակայն այն ոչ միայն չհրատարակվեց, այլև չվերադարձվեց հեղինակին, իսկ նրա մահից հետո (1947 թ.)՝ օրինական ժառանգներին, որոնց բազմաթիվ պահանջները (քսանհինգամյա) մնացին անպատասխան: Այս փաստաթղթերը մասամբ հրատարակվել են աշխատանքի հավելվածում: Տե՛ս. *Степан Лисицян, Армяне Нагорного Карабаха...* с. 191-206. Մանրամասն տե՛ս նաև. *Л. М. Варданян, Степан Лисицян и истоки армянской этнографии...*, с. 287-292.

³⁹ *Ս. Դ. Լիսիցյան*, Լեոնային Ղարաբաղի հայերը (Ազգագրական ակնարկ), Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն: Նյութեր և ուսումնասիրություններ, հ. 12, Երևան, 1981, էջ 7-84, *Степан Лисицян, Армяне Нагорного Карабаха. Этнографический очерк, Ереван., 1992*. 1920-1930-ականներին գրված այս աշխատանքը խմբագրելիս ձեռագրի ստուգման համար մեզանից մեծ ջանքեր պահանջվեցին, կազմվեցին անհրաժեշտ մեկնաբանություններ ու համապատասխան գիտա-տեղեկատվական ապարատ: Ռուսերենով հրատարակելու համար Լ. Մ. Վարդանյանի կողմից կազմվել է ազգագրական հին բառերների բացատրական բառարան (գլոսարի) և տեքստում առկա աշխարհագրական անունների, պատմական հուշարձանների և սրբատեղերի ուղեցույց, ինչպես նաև գրվել է նախաբան «Խմբագրի կողմից», որում բնութագրվել է Ս. Դ. Լիսիցյանի գիտական կենսագրությունը: Լեոնային Ղարաբաղի Բնքնավար Մարզի քարտեզը (1920-1930 թթ.) կազմել է Հ. Գ. Սարգսյանը:

Էթնոսի ազգագրական կարևոր օբյեկտներից մեկի՝ ավանդական բնակարանի հետազոտման գործին:

Լեռնային Ղարաբաղի հայերի ժողովրդական բնակարանին նվիրված նրա աշխատանքում մանրամասն նկարագրված են բնակելի տան և տնտեսական կառույցների հիմնական մասերն ու դետալները, նրանց նշանակությունը, ընդ որում տրված են տերմինների բացատրությունը հայերեն ու ռուսերեն լեզուներով⁴⁰: Առաջին անգամ ավանդական բնակարանը դիտարկվում էր ոչ միայն որպես հայ ժողովրդի նյութական մշակույթի արժանահիշատակ ուրտոներից մեկը, այլև որպես կարևոր աղբյուր Էթնոճագումնաբանական խնդիրների լուծման համար: Այս աշխատանքում Ս. Լիսիցյանը հայ ազգագրության մեջ առաջին անգամ փորձեց ներկայացնել ավանդական հայկական բնակարանի տիպաբանական դասակարգումը, որին հետագայում նվիրեց իր հետազոտությունների զգալի մասը: Գիտնականի արժեքավոր ներդրումներից էր նաև (ղարաբաղյան նյութերի հիման վրա) այսպես կոչված «գյուղացիական ժողովրդական» և հայկական պաշտամունքային կառույցների միջև եղած որոշակի ծագումնաբանական կապի բացահայտումը: Նրա կարծիքով միայն ղարաբաղյան բնակարանի հետազոտումը «հիմք է հանդիսանում անմիջական կապ տեսնել նրա հատակագծի և հայկական եկեղեցական գավթի՝ ժամատան միջև»: Ս. Լիսիցյանի այս աշխատանքը սկիզբ դրեց հայկական ժողովրդական բնակարանի նրա բազմամյա ուսումնասիրություններին, որը մենագրության տեսքով ավարտել այդպես էլ չհասցրեց: Նրա հետազոտությունների ոչ պակաս կարևոր օբյեկտներից էին հայերի սոցիալ-հասարակական ինստիտուտները և հոգևոր մշակույթի խնդիրները: Ղարաբաղյան գիտարշավի ժամանակ նա առաջին անգամ նյութեր հավաքեց «սուրբ» կամ «խաչ» հայ իրականության մեջ լայն տարածում գտած տեղական սրբերի պաշտամունքի մասին:

Տեղական պաշտամունքի թեմային նա մեծ ուշադրություն էր դարձնում նաև հետագա տարիներին, որի մասին վկայում են 1920-1930 թթ. դաշտային նյութերի բազմաթիվ տվյալները և հայ փախստականներից արված գրառումները: Հսկայածավալ այս նյութերի վերլուծությունը վկայում է, որ Լեռնային Ղարաբաղի, Զանգեզուրի և Հայաստանի պատմա-ազգագրական այլ մարզերի հայերի համար հարգանքի տուրք մատուցելու և պաշտամունքի «սուրբ» տեղեր էին ծառայում. 1. լեռնագագաթները, լեռնալանջերը, լեռնանցքները, ձորերը, առանձին ժայռերը, քարայրերը, գլաքարերը, քարակույտերը և այլն, 2. աղբյուրները, 3. պուրակները և ծառերը, 4. հանուն հավատի նահատակ-ճգնավորների գերեզմանները, 5. մարդկանց գերեզմանները, ովքեր մահացել են ոչ բնական մահով և առանց հաղորդման թաղվածները (ինքնասպանություն գործածները, խեղդվածները, սպանվածները, մարտում զոհվածները և այլն), 6. «սուրբ» օջախները:

Ս. Լիսիցյանի Լեռնային Ղարաբաղի (1924 թ.) և Զանգեզուրի (1931 թ.) գիտարշավի նյութերի հիման վրա մեր կողմից բացահայտվեցին կարևոր մանրամասներ, որոնք վերաբերում են պաշտամունքի առանձին օբյեկտներին և աշխատանքի հեղինակակից Էթնոժողովրդագիր-քարտեզագիր Հ. Գ. Սարգսյանի հետ կազմվեց քարտեզ՝ տվյալ պատմամշակութային արեալում դրանց տարածման վերաբերյալ⁴¹:

⁴⁰ *С. Д. Лисицян*, К изучению армянских крестьянских жилищ (Карабахский карадам) – Известия Кавказского историко-археологического института, Тифлис, 1925, т. 3, с. 97-108.

⁴¹ *Լ. Ս. Վարդանյան, Հ. Գ. Սարգսյան*, Հայոց սրբավայրերի դասակարգման փորձ (ըստ Ստ. Լիսիցյանի

Սրբերի պաշտամունքի հետ էր կապված անհատական ու համայնքային ուխտագնացությունը, որի ժամանակ տեղերում պարտադիր էին ծիսական համալիր արարողությունները, այդ թվում աղոթքը և մատաղը: Տարեկան ցիկլին որոշակի տոների հարմարեցումը, համայնքային ուխտագնացությունը, կազմում էին հայերի հոգևոր կյանքի ու ավանդական կենցաղի անբաժանելի մասը: Բերելով բազմակողմանի համեմատական նյութեր ոչ միայն Հայաստանի տարբեր պատմա-ազգագրական մարզերից, այլև Արևմտյան Եվրոպայից, Ս. Լիսիցյանը բացահայտեց «լեռնանցքների սրբերի» պաշտամունքի զարգացման, փոփոխության շարժընթացը՝ ամենահին պարզունակ ձևերից մինչև սոցիալ-հասարակական բարդ ինստիտուտները⁴²:

Պետք է նշել, որ Ս. Լիսիցյանի հետազոտությունները, որոնք հիմնված են Ղարաբաղի գիտարշավի նյութերի վրա, խնդիրների առաջադրմամբ զգալի դեր խաղացին Կովկասի ազգագրության զարգացման գործում և չեն կորցրել իրենց արդիականությունը:

Վերը դիտարկված խնդիրների համալիրում հարկավոր է նշել նաև խորհրդային հայտնի գիտնական-պարսկագետ Ի. Պետրուշևսկու (1898-1947 թթ.) հետազոտությունները. նա այդ նույն ժամանակահատվածում՝ 1928 թ. ամռանը, Ադրբեջանի հետազոտման ու ուսումնասիրման ընկերության հանձնարարությամբ այցելեց Լեռնային Ղարաբաղ և Ջանգեզուր՝ «նպատակ ունենալով ծանոթանալ Լեռնային Ղարաբաղի հայերի արդի հավատալիքներին և մարզում Հայոց Եկեղեցու գործերին: Խնդիր էր դրված պարզել, թե Ղարաբաղցիների կրոնական հավատքում ինչ տեղ են գրավում և ինչ փոխհարաբերությունների են ենթարկվել քրիստոնեական ու մինչքրիստոնեական տարրերը մեր օրերում»:

Ջանգեզուրի գիտարշավում ազգագրական հետազոտությունները կատարվում էին Գ. Չուրսինայի կողմից: Ջանգեզուրի հայերի վերաբերյալ դաշտային աշխատանքների ընթացքում նա ուշադրություն դարձրեց ռուսական ու հայկական գրականության մեջ եղած ազգագրական նյութերի առկայության, նրանց նկարագրական և հնացած բնույթի վրա, ինչպես նաև «այլ տեղերի հայերին ու մյուս ժողովուրդներին վերաբերող համեմատական նյութի բացակայությանը՝ նպատակ ունենալով պարզաբանել Ջանգեզուրի հայերի մեջ արմատացած ու պահպանված կենցաղի ձևերն ու մտածելակերպը»: Այս առումով նա իր առջև խնդիր դրեց ներկայացնել ոչ միայն հայ բնակչության կենցաղին նվիրված համառոտ ակնարկ, այլև տալ 1924 թ. ինչպես իր հավաքած, այնպես էլ գրականության մեջ առկա նյութերի համեմատական վերլուծություն: Համեմատություններ ու եզրահանգումներ տալու համար լայնորեն օգտագործել էր Կովկասի ժողովուրդների և այլ շրջանների ազգագրական համապատասխան տվյալները⁴³:

Հենվելով իր դաշտային նյութերին, ինչպես նաև օգտագործելով Ե. Լալայանի տվյալները, որ տպագրվել էին «Ազգագրական հանդես»-ում և ժողովրդական ուսուցիչներ Ե. Մելիք-Շահնազարովի, Ն. Գրիգորովի, Ն. Շիրակունու և այլոց «Կովկասի

Ջանգեզուրի և Լեռնային Ղարաբաղի դաշտային ազգագրական նյութերի), Երևան, 2001, էջ 368-376:

⁴² *С. Д. Лисицкий*. Святыни у перевалов – Советская этнография, 1936, №4-5, с. 200-212.

⁴³ *Г. Ф. Чурсин*. Армяне Зангезура, Краткий этнографический очерк, Научные записки Закавказского коммунистического университета, 1, Тифлис, 1931, с. 229. Նշենք, որ գիտնականի մյուս աշխատանքը նվիրված է 1925 թ. նրա Աբխազիայում կատարած հետազոտություններին և հրատարակվեց տասնամյակներ անց, տե՛ս. *Чурсин Г. Ф.* Материалы по этнографии Абхазии. Сухуми, 1957.

տեղանքի ու ցեղերի նկարագրություն» ժողովածուի տարբեր համարներում լույս տեսած նյութերը, Գ. Չուրսինը գրեց համառոտ, բայց տեղեկատվությամբ հագեցած ազգագրական ակնարկ Զանգեզուրի հայերի մասին: Նրանում ներկայացված են բնակչության հիմնական զբաղմունքները (հացահատիկի մշակում, անասնապահություն, մեղվապահություն, որսորդություն), բնակարան, ծննդի, հարսանիքի, թաղման ավանդույթները, հավատալիքները (կրակի, աղբյուրի, ծառերի, կենդանիների պաշտամունք):

Անդրադառնալով Զանգեզուրի բնակչության ազգային կազմին՝ գիտնականը ընդգծել է նրա «արմատական փոփոխությունը 1920 թ. հայ-թուրքական ընդհարումից հետո»: Աշխատանքում ներկայացված են 1886 թ. «ընտանեկան ցուցակների», 1897 թ. Առաջին համառոտաստանյան մարդահամարի, 1922 թ. Գյուղատնտեսական մարդահամարի, 1926 թ. Համամիութենական մարդահամարի տվյալները, որոնք վկայում են, որ չնայած ակտիվ տեղաշարժերին, Զանգեզուրում բնակչության գերակշռող մասը կազմում էին հայերը⁴⁴: Այդ նույն գիտարշավի ժամանակ Գ. Չուրսինը Քրդստանի գավառում նյութեր հավաքեց նաև քրդերի ազգագրության վերաբերյալ (հիմնականում՝ Մինքենդ գյուղից), որի հիման վրա էլ նա գրեց «Ադրբեջանի քրդերը» աշխատանքը: Այս կապակցությամբ նա գրեց. «Քանի որ Ադրբեջանի քրդստանի քրդերը մինչ օրս երբևէ չեն ուսումնասիրվել, ես ինձ թույլ եմ տալիս մտածելու, որ իմ հավաքած տեղեկությունները կարող են ինչ-որ չափով հետաքրքրություն ներկայացնել»⁴⁵: Նշենք, որ նման հետաքրքրությունը մեծ է նաև այն առումով, որ Գ. Չուրսինի կողմից դաշտային նյութերը հավաքվել են 1923 թ.՝ Քրդստանի գավառը որպես հատուկ վարչամիավոր ստեղծվելուց անմիջապես հետո: Ուշագրավ է, որ 1925 թ. հրատարակված արժեքավոր այս աշխատանքում ներկայացված է ընդհանուր ակնարկ Քրդստանի գավառի մասին, համառոտ նկարագրված են բնակչության գլխավոր զբաղմունքները (հողագործությունը, նրա գործիքները և մեղվապահությունը), բնակարանը, սննդի համակարգը, նահապետական կարգերի մնացորդները: Ավելի հանգամանորեն են ներկայացված ընտանեկան ավանդույթները (ծննդի, հարսանեկան, թաղման սովորույթները) և ընտանեկան հարաբերությունները, ինչպես նաև նրանց մոգական ու տիեզերածին պատկերացումները:

Տարածքի հնագիտական աշխատանքների արդյունքների մասին համառոտ տեղեկություններ է պարունակում Անդրկովկասի գիտական ասոցիացիայի 1924 թ. աշխատանքը իրականացրած հետազոտությունների ամփոփագրում կամ հաշվետվության մեջ. «Հնագետ Տեր-Ավետիսյանը Լեռնային Ղարաբաղում և Քրդստանում հետազոտել է Ղոշավանքը, Ջրաբերդը, հայտնաբերել է դամբարանների նոր խմբեր (թաղումներ), Զանգեզուրում նկարագրել է Բաղաբերդի ու Հալիձորի ամրոցները, Տաթևի ու Վորոտնա վանքերը: Հնագետ Ե. Պչելինսան նկարագրել է Քրդստանի ու Զանգեզուրի բազմա-

⁴⁴ Գ. Փ. Կուրսին, Армяне Зангезура..., с. 229-230.

⁴⁵ Գ. Փ. Կուրսին, Азербайджанские курды (Этнографические заметки) – Известия Кавказского историко-археологического института, т. 3, Тифлис, 1925, с. 1. Նշենք, որ մինչ այդ Ադրբեջանի Քրդստանի գավառի քրդերի մասին համառոտ տեղեկանք է եղել միայն **В. Ф. Минорский**, Курды (заметки и впечатления) – Журнал Министерства Иностранных дел, кн. III, Пг., 1915, с. 191; **С. А. Елизаров**, Краткий экономический очерк курдов Эриванской губ. – Записки Кавказского отд. Императорского Русского географического общества, кн. XIII, вып. 2, с. 8, примечание 2 աշխատանքներում:

թիվ քարայրեր, որոնցից շատերը բնակչության կողմից օգտագործվում են խոտ ու դարման պահելու համար, մասամբ նաև որպես անասունների փարախ և վերջապես՝ ապրելու համար»⁴⁶։ Ե. Պչելինայի աշխատանքը, որ լույս տեսավ միայն 1932 թ., ազգագրական բնույթի էր⁴⁷։ Այն նվիրված էր Քրդստանի գավառի արհեստական ու բնական քարայրերին, որոնք տեղացի քրդերի կողմից օգտագործվում էին ոչ միայն որպես բնակարան, այլ նաև անասնագոմ։ Հեղինակը նկարագրում է քարայրային կացարանի ներքին կառուցվածքը, կահ-կարասին, սնունդ պատրաստելու օջախի և հաց թխելու «թոնդիրի» կառուցվածքը, նշում է նաև քրդերի գետնափոր տների՝ «ղարաղամների» մասին։ Նա համառոտ բնութագիր է ներկայացնում այդ շրջանի քրդերի գլխավոր զբաղմունքների մասին, կեսդարյա անասնապահության ու հողագործության (հողի մշակման հմտությունները), գյուղատնտեսական և տնային աշխատանքների սեռատարիքային կազմակերպման, ինչպես նաև քրդական ընտանիքում կնոջ վիճակի մասին։

Շատ հետաքրքիր են տեղական պաշտամունքների մասին եղած տեղեկությունները։ Մասնավորապես Ե. Պչելինան մանրամասն նկարագրում է «Յանիչ-Յուգորուկ» հին սրբավայրը և նրա շուրջ գտնվող գերեզմանոցը, ինչպես նաև հին գերեզմանաքարեր՝ ձիու և ոչխարի արձանների տեսքով, որոնք գտնվում էին Շալվա, Մինքենդ, Ղարաղլաղ գյուղերում։ Առանձնահատուկ ուշադրության են արժանի աշխատանքի նկարագրող նյութերը՝ քրդստանի ջոկատի գիտարշավի երթուղիների քարտեզը, լուսանկարները (քարայրային բնակարանի ընդհանուր տեսարանը, ավանդական գուրթանը, կամը, կահ-կարասին), Շալվա ու Ննաձախ գյուղերի քրդական ու հայկական գերեզմանաքարերի հարթաքանդակների նկարները, որոնք կատարվել են Ե. Պչելինայի կողմից։

Քրդերի պատմության ու ազգագրության մասին նյութերը, որ հավաքել է Լազոն (Հ. Ղազարյան) 1924 թ. և հետագա գիտարշավների ժամանակ մնացին չիրատարակված։ Մ. Դարվեշյանը, ուսումնասիրելով Լազոյի արխիվը, հատուկ ուշադրություն է դարձրել նրա ազգագրական ժառանգությանը⁴⁸։ Ձեռագրերում պահպանվել են արժեքավոր տեղեկություններ ավանդական կենցաղի ու նրա հետ կապված սովորույթների ամենատարբեր կողմերին, մասնավորապես հասարակական կյանքին, նահապետական մեծ ընտանիքին, ամուսնության ձևերին (այդ թվում, օրորոցային նշանդրեքին, առնանգմանը և այլն), ունեցվածքի իրավունքի նորմերը՝ կապված բաժանվող ամուսինների միջև ունեցվածքը կիսելու ժառանգության կարգին, հյուրընկալության սովորույթներին, երիտասարդ ամուսինների հանգստի կազմակերպման ձևերին։ Հետաքրքրություն են ներկայացնում նաև հարսանեկան, ծննդյան, թաղման ծեսերը, անպտղության բուժման մոգական միջոցները և ժողովրդական այլ հավատալիքներ։ Լազոյի արխիվի նյութերը, որ գիտական շրջանառության մեջ է դրել Մ. Դարվեշյանը, չեն կորցրել իրենց պատմագիտական նշանակությունը նաև մեր օրերում։ Նրանք հնարավորություն են ընձեռում վերականգնել ու վերլուծել ավանդական շատ կանոններ, որոնք

⁴⁶ Закавказская Научная Ассоциация по изучению Кавказа и Ближнего Востока..., с. 99.

⁴⁷ *Е. Г. Пчелина*, По Курдистанскому уезду Азербайджана (путевые заметки) – Советская этнография, 1932, №4, с. 108-121.

⁴⁸ *Մ. Դ. Դարվեշյան*, Հակոբ Ղազարյանը և քրդերի ազգագրությունը, Պատմա-բանասիրական հանդես, Երևան, 1984, թիվ 3, էջ 67-73:

քրդերի՝ այդ թվում Հայաստանի և Անդրկովկասի քուրդ-եզդիների կենցաղից վաղուց դուրս են մղվել:

Ամփոփելով Անդրկովկասի գիտական ասոցիացիայի 1924 թ. Լեռնային Ղարաբաղի, Քրդստանի գավառի և Զանգեզուրի համալիր գիտարշավի բազմակողմանի հետազոտման արդյունքները, անհրաժեշտ է ընդունել, որ այն մեծ ավանդ ունեցավ կովկասագիտության զարգացման գործում: Հայ և ռուս անվանի գիտնականների դաշտային արժեքավոր նյութերի հիման վրա կատարված հետազոտությունները չեն կորցրել իրենց այժմեականությունը և նշանակությունը: Լեռնային Ղարաբաղի էթնիկ պատմության և էթնոմշակութային ավանդույթների հետազոտությունը շարունակվեց նաև հետագա տարիներին: Բավականին նյութեր հավաքվեցին 1960-ականների վերջերին Հայկական ՄՄՀ ԳԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի ազգագրության բաժնի դաշտային երեք գիտարշավների ընթացքում: Մեր ժամանակներում այս խնդրին բազմիցս անդրադարձել են հայ, ռուս, արտասահմանցի պատմաբանները, ազգագրագետները, հնագետները, բանագետները: Հրատարակված բազմաթիվ աշխատանքների ցանկը ներկայացնելը մեր խնդիրը չէ և դուրս է մեր հոդվածի շրջանակներից: Այս հարցի վերաբերյալ հիմնական ուսումնասիրությունների ընդհանուր ամփոփոգիրը, սկսած Ե. Լալայանից մինչև XX դ. 80-ականները, հանրագումարի է բերված Հ. Մարությանի, Հ. Մարգարյանի, Զ. Խառատյանի «Արցախի էթնոմշակութային բնութագրման շուրջ» աշխատանքում⁴⁹:

Արդի էթնոմշակութային գործընթացներին, մասնավորապես, Լեռնային Ղարաբաղի ժամանակակից հայկական ընտանիքի խնդիրներին են նվիրված մոսկովյան ազգագրագետ Ա. Տեր-Սարգսյանցի մի շարք հետազոտություններ (դրանք ներկայացված են հեղինակի «Հայեր: Պատմություն և էթնոմշակութային ավանդույթներ» մենագրության մեջ, Մոսկվա, 1998): Նշենք, որ մեր օրերում գիտական հասարակության կողմից չթուլացող Լեռնային Ղարաբաղի պատմամշակութային հետաքրքրության վկայություն հանդիսացան «Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետություն: Պատմությունը, ներկան, ապագան» միջազգային գիտաժողովները (Ստեփանակերտ, 2006, 2007 թթ.), որին մասնակցեցին բազմաթիվ մասնագետներ Հայաստանից, Ռուսաստանից, Իտալիայից, Ֆրանսիայից, ԱՄՆ-ից: Այդ հետազոտությունների առաջին ու կարևոր խթան հանդիսացավ Անդրկովկասյան գիտական ասոցիացիայի գիտարշավը հեռավոր 1924 թ.:

⁴⁹ Правда о Нагорном Карабахе, Материалы и документы, Ереван, 1989, с. 40-54.